

Төрөмырзаев Т.Т., Боронбаев Т.Ж.

УКУКТУН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮНҮН МАЗМУНДУК ЖАНА КООМДУК-ФИЛОСОФИЯЛЫК ЖАКТАРЫ

Торомырзаев Т.Т., Боронбаев Т.Ж.

СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ОСОБЕННОСТИ ПРАВА

T.T. Toromyrzaev, T.Zh. Boronbaev

INFORMATIVE AND SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS FEATURES OF THE LAW

УДК: 340.132 (575.2)(04)

Макалада, кыргыз коомунун кызыкчылыктарынын жана муктаждыктарынын өзгөрүлүүсү, анын өнүгүү жолун жөндөө зарылдыгын жараткандыктан, адамдын укуктарын жана эркиндиктерин, ошондой эле, алардын арасында, коомдогу укуктук ченемдердин артыкчылыктарын жана үстөмдүгүн камсыздоочу өтө маанилүү укуктук ченемдердин түзүмдөрү, укуктук реформанын негизги багыттарын чагылдырган укуктун өзгөчөлүгүнүн мазмундуулук жагы болуп, адамдын маанилүү жөндөмдүүлүктөрүн жүзөгө ашыруу куралдарын түзүүнү, баалуулуктардын, инсандык жүрүм-турум көнүмүштөрүнүн өзгөрүүсү, коомдук жөнгө салуу жана көзөмөлдөө механизмдин татаалдашы, бул талдоонун коомго ылайыктуулугун негиздөөдө, эң алды, колдонуудагы мыйзамдардын карама-каршылыктуу мүнөзүн көрсөтүү зарылдыгы белгиленген. Укук системасынын азыркы этабындагы мазмундуулук жана коомдук-философиялык багыттарындагы өнүгүүсү, адамдын маанилүү жөндөмдүүлүктөрүн жүзөгө ашыруучу инструментарийлерин түзүү талабын жаратууда.

Негизги сөздөр: маанилүү жөндөмдүүлүктөр, жүзөгө ашыруу, укуктук реформа, негизги багыттар, укуктун өзгөчөлүгү, мазмундуулук жагы, мазмундуулук багыттары, коомдук-философиялык багыттары, талаптар.

Поскольку изменение интересов и потребностей кыргызского общества порождает необходимость корректировки пути его развития, структуры важнейших правовых норм, обеспечивающих права и свободы человека, а также приоритеты и доминирование правовых норм в обществе, среди них содержательной стороной специфики права, отражающей основные направления правовой реформы, является формирование инструментов реализации значимых способностей человека, изменение ценностей, привычек поведения личности, усложнение механизма общественного регулирования и надзора., в обосновании общесоциальности данного анализа, прежде всего, отмечается необходимость указать на противоречивый характер действующего законодательства. Осмысленность и развитие общественно-философских направлений правовой системы на современном этапе порождает требование

создания инструментария, реализующего значимые способности человека.

Ключевые слова: важные навыки, реализация, правовая реформа, основные направления, специфика права, содержательная сторона, содержательные направления, общественно-философские направления, требования.

Since the change in the interests and needs of the Kyrgyz society creates the need to adjust the path of its development, the structure of the most important legal norms that ensure human rights and freedoms, as well as the priorities and dominance of legal norms in society, among them, the content side of the specifics of law, reflecting the main directions of legal reform, is the formation of tools for the implementation of significant human abilities, changes in values, habits of behavior of the individual, complication of the mechanism of social regulation and supervision. First of all, it is necessary to point out the contradictory nature of the current legislation. The meaningfulness and development of the socio-philosophical directions of the legal system at the present stage gives rise to the requirement to create tools that implement significant human abilities.

Key words: important skills, implementation, legal reform, main directions, specifics of law, content side, content directions, social and philosophical directions, requirements.

XX жана XXI кылымдын чектериндеги Кыргызстандагы демократиялык багыт менен шартталган трансформациялануу учуру курч саясий-экономикалык кризистин таасири менен коштолуп, укуктук ченемдердин коомдук мамилелердин социоченемдик жөнгө салуучулук сапатынын көйгөйлүгүн күчөткөн. Баалуулуктардын, инсандык жүрүм-турум көнүмүштөрүнүн өзгөрүүсү, коомдук жөнгө салуу жана көзөмөлдөө механизмдеринин татаалдашына алып келди. Мындан тышкары, демократиялаштыруу жараяндарынын укуктук куралынын жүзөгө ашырууда Кыргызстандын калкынын көп этникалуулугун жана диндүүлүгү менен, маданий-тарыхый тажрыйбасын эске алуу зарылдыгын шарттаган.

Мындай жараянды Н.М.Кишлакова жана Т.М.

Махаматов, «саясий демократиялаштыруу, ар бир жандын, коомдук топтун күнүмдүк жашоо демократиясын коомдук демократиялаштыруу менен биригүүсү керектигин, мунун баары бир катар шарттарды: «биринчи кезекте, коомчулуктун материалдык жана моралдык өсүшүн, ар бир жарандын өлкөнүн ичинде жана сыртында кызмат адамдарынын зордук-зомбулугунан жана кырсыктардан, экономикалык, коомдук жана укуктук жактан корголушун» белгилешет [1].

Укук системасынын азыркы этабы мазмундуулук жана коомдук-философиялык деп эки багытта өнүгүүдө. Укуктун өзгөчөлүгүнүн мазмундуулук жагы болуп, адамдын маанилүү жөндөмдүүлүктөрүн жүзөгө ашыруу куралдарын түзүү саналат. Ал, укуктук ченемдердеги, адамдын коомдо жашоосу үчүн абдан маанилүү болгон, чыныгы болмуш чөйрөсүнүн коомдук жана табигый-жаратылыш компоненттеринин тең өлчөмдө болушун болжолдойт. XX-кылымга мүнөздүү болгон ыкмалардын табигый-укуктук чегинен баштап позитивисттик чектерине чейин кескин өтүү, укуктук ченемдердин универсалдуу түшүнүгүн издөөнү күчөтүп, бул аракеттер бүгүнгө чейин улаанып келүүдө.

Ал эми, ар бир инсандын өз мүмкүнчүлүктөрүн, коомдо жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берүүчү ченемдик система катарындагы, укукка таандык болгон мыйзам чыгаруу ыкмаларын жана техникаларын жакшыртуу менен айкалыштыгы болсо укуктун коомдук-философиялык маанидеги өзгөчөлүгү болуп саналат. Бул деген, укуктук ченемдердин жалпы укук системасынын элементи катары, коомдун ар бир мүчөсүнө жашоодогу өз максаттарын ишке ашырууда тең мүмкүнчүлүктөрдү камсыздоо менен бирге, өлкөнүн Баш мыйзамында, мыйзамдарында, КР Президентинин жарлыктарында, Өкмөттүн токтомдорунда, министрликтердин ченемдик актыларында ж.б.у.с. бекитилиш керектигин тастыктайт.

Укуктун өнүгүү динамикасы, көп ченемдүү коомдук кубулуш-жараяны катарында көрүнгөндүгү, анын экинчи айырмалоочу себеби болуп саналат. Укуктун ченемдери мындай контексте, догма катары эмес, оң багыттагы тынымсыз өзгөрүүнү максаттаган орундатуулар (установки) катары каралат.

Укуктук ченемдердин көрүнүшү анын өзгөчөлүктөрү, бир катар илимдердин: философия, юриспруденция, социология, укук философиясы ж.б. чоң кызыгуусу менен шартталган. Маселенин (көйгөйдүн) комплекстүү мүнөзү болуп, бул багыттагы илимий иштердин кенен аймагына кайрылууну, ошондой эле, кыргыз жана чет элдик илимий ой жетишкендиктерин пайдалануу зарылдыгын көрсөтүүдө.

Укуктук ченемдердин конструкторы жөнүндө биринчи элестер, Антифонгтун, Аристотелдин, Платондун ж.б. байыркы окумуштуулардын аттары менен байланышкан. Алардын баары, укуктук ченемдерди түзүүдө курчаган чындык болмуштун табигый-жаратылыш жана коомдук курамына таянуу зарылдыгын белгилешкен. Мисалы, Антифонт, биргеликте жашоо маселесинде жарандардын биримдикке жетүү үчүн зарыл шарт катары, адамдарды жаратылыш талаптарынын рухунда тарбиялоо абалын негиздейт. Пифагор, Платон, Аристотель, тескерисинче, коомдук жана жеке кызыкчылыктарды байланыштыруучу деңгээли катары каралуучу, укуктун жана адилеттүүлүктүн бириктирилүүсүнө басым жасашкан.

Орто кылымдагы Европанын философиясы, табигый-укуктук түшүнүктөрдүн (Аврелий Августин, Фома Аквинский, Николай Кузанский) христиандык диний багытын жараткан христиандыктын дүйнө таанымдык жана этикалык эрежелеринин негизинде түзүлгөн. Алардын пикиринде, негизги тезис катары, адилеттөө укуктук ченемдердин жаралуусун алдын ала шарттоочу болгон жана Иса пайгамбарга болгон сүйүүсү аркылуу бириккен баардык адамдардын теңдиги саналган.

Жаңы убакыт жана Агартуу эпоха мезгилдеринде, укуктук ченемдердин юридикалык аспектилерине басымдалган, укуктун либералдык түшүнүгү (Т.Хоббс, Ж.-Ж.Руссо ж.б.) пайда болгон. Немец классикалык философиясындагы укуктун бардыгы ахлактык милдеттерин аткаруу менен байланыштуу болуп, ал эми укуктук ченемдердин мазмуну жеке жана коомдук кызыкчылыктардын шайкештигинде (И.Кант, И.Г.Фихте) түзүлгөн.

Г.В.Ф.Гегель өзүнүн концепциясын укуктагы мазмун менен көрүнүштөрдү бөлүштүрүүгө негиздеген. Анын пикиринде укуктун - мааниси болмуштагы укук түшүнүгүнүн эркиндикте, башкача айтканда, укуктук ченемдер аркылуу жүзөгө ашырылуусу болуп саналган.

Россияда укукка болгон өзгөчө кызыгуу XIX-XX кылымдарда жаралып, Н.А.Бердяев, П.И.Новгородцев, В.С.Соловьев, Е.Н.Трубецкой сыяктуу ойчулдардын эмгектеринде чагылдырылган. Алар, укуктун ченем - «ахлактын минимуму» (В.С.Соловьев) болгон, укуктун жана ахлактын биримдигин түзүүчү, позитивдүү укукка негизделген жаңы европалык адамдын табигый укуктары идеясын жандандырышкан.

Совет бийлигинин учурунда, укуктук ченемдер көйгөйлөрүнө олуттуу көңүл бурулуп, бирок негизинен, экономикалык (А.Г. Грязнова, В.М. Межуев, А.М. Руткевич, Ф.И.Шамхалов) жана саясий (Т.А.

Алексеева, Р.М.Габитова, Б.Н.Кашников, Р.И. Соколов) жактары каралып, коомдук-философиялык жагдайдагы көз караштар эске алынган эмес.

Азыркы учурдагы, кыргыз укук системасын түзүү шарттарында, коомдук жана укук илимдеринин контекстиндеги укуктун ченемдерин талдоо темасына болгон изилдөөлөр күч алууда.

Коомдук ченемдик жөнгө салуу маселелери В.К.Бабаев, М.И.Бобнева, А.Б.Венгеров, Е.А.Лукашева, Г.В.Мальцев, Н.И.Матузов, В.С.Нерсесянц, Б.М.Пеньков, Л.С.Явич ж.б. окмуштуу-юристердин эмгектеринде кеңири көрсөтүлгөн. Алардын аныктамаларында, укуктук ченемдерди иштеп чыгууда коомдук-маданий ыкманын методологиялык негизин түзүү аракеттери көрүнүүдө. Эмгектердин кеңири бөлүгү укуктук ченемдердин түшүнүгүн жана анын өзгөчөлүктөрүн аныктоого арналып, бул маселерди чечүүгө Д.М. Азми, С.С. Алексеев, В.К. Бабаев, В.И. Гойман-Червонюк, В.Е. Давидович, В.В.Лазарев, А.С. Пиголкин, В.М. Сырых, П.И. Смирнов, В.Н.Хропанюк жана башка окумуштуулар да аракеттенишкен.

Табият мыйзамдарынын жана алардын коом менен болгон өз ара аракеттенүүлөрүнүн көп кырлуулугу аркылуу укуктук ченемдеринин проблематикасын талдоо аракеттери, Г.В. Атаманчуктун, В.И.Вернадскийдин, Л.Н.Гумилевдун, Н.Ф.Реймерстин, Р.А.Ханнановдун, ошондой эле чет өлкөлүк илимпоздор Б.Коммонердин, Т.Миллердин эмгектеринде каралган. Азыркы изилдөөлөрдүн арасында Ф.А.Айатованын, Г.Г.Зейналованын, Б.Ф. Кевбриндин эмгектери көңүлдү өзүнө бурууда.

Учурда, элдин жыргалчылыгынын өсүүсүнө түрткү берүүчү, адам укуктарын жана адамдардын өз ара аракеттеринин ырааттуулугун, мамлекеттик уюштурууну жана ишмердүүлүктү камсыздаган, коомдук башкаруу каражаты жана коомдук жашоонун зарыл шарты болгон, коомдук ченемдердин толук жана динамикалык системасы калыптанган. Коомдук ченемдерди уюштуруу жараянынын негиздеринин бири болуп, бир эле коомдук мейкиндикте эки же андан ашык коомдук мамилелерди жөнгө салуучу системалар чогу боло аларын болжолдогон, жарандык коомдо калыптанган, юридикалык (укуктук) плюрализм модели саналат. Коомдук ченемдер өзгөрүүсүз калбайт, анткени, алардын жаралуу жана өнүгүү жараяндары, адамзаттын жашоосунда дайыма жүрүп, муундардын ортосундагы байланышты түзүүгө көмөктөшүп турат.

Укуктук ченем бул, мамлекеттин коргоосунда турган, коомдук адилеттүүлүккө негизделген, коом, инсан үчүн абдан маанилүү коомдук мамилелерди бекемдеген жана расмий түрдө аныкталган, жалпы

милдеттүү жүрүм-турум ченемдери деген аныктама, укуктук ченемдердин коомдук жана юридикалык көрүнүш катары негизги белгилерин жана алардын келип чыгыш өзгөчөлүктөрүн талдоонун негизинде калыптанган. Бирок, укуктук ченем коомдук мааниге, мамлекет тарабынан камсыздалуучу мажбурлоо мүмкүнчүлүгүнүн күчү аркылуу эмес, көпчүлүк учурларда жолугуучу жана өтө мүнздүү коомдук жараяндарды, жүрүм-турумдун үлгүлөрүн, себептүү – натыйжалык байланыштарды камтыгандыктан ээ болот.

Укуктук ченемдердин мазмуну ушул көрүнүштүн кош табиятын чагылдырат. Бир жагынан, анын логикалык-юридикалык мазмуну, ченемдин төрт бөлүктүү жөндөөчү ченемдүүлүк түзүмү жана ченемдик укуктук актынын текстинде так бекемделгени аркылуу аныкталат; экинчи жагынан – укуктук ченемдин коомдук мазмуну: табигый-жаратылыш жана коомдук түзүлүштөрдө оптималдаштырылат.

Укуктук ченемдер, чындык болмушка болгон обочолонгон, бир тектүү, максаттуу жана прогрессивдүү таасири аркылуу өздүк милдеттерге ээ болгондугу менен ал коомдун жана мамлекеттин коомдук мамилелерин жөнгө салуу боюнча талаптарын толугу менен канааттандырууга жөндөмдүү.

Милдеттер жалпы жана атайын (атайлаштырылган) топтон турат. Укуктук ченемдердин жалпы топтомунун болушу, ар биринин укуктук ченемдик түрүнө, иштеген укуктук тармагына карабастан, аныкталган бир эле милдеттерди, юридикалык (жөнгө салуучулук, коргоочулук) жана коомдук (маалыматтык-багыттоочу, максатаныктоочу, жүйөлүү, таанып-билүүчү, тарбиялоочу, коомдук көзөмөлдөөчү жана адилеттүүлүк) аткаргандыгы менен шартталат. Атайын (атайлаштырылган) топ уюштуруучу, ордун толуктоочу, жазалоочу, тактоочу милдеттерди камтыйт.

Табият мыйзамы, өзүн коомдо окуя деп аталуучу калыс шартталган табигый жана коомдук жагдайларда аныктайт.

Эгерде, окуялардын табигый жүрүшү, жаратылышта жана коомдо болуп жаткан чындык болмуш менен дал келсе, бул мыйзамдын сапаттык жана сандык мүнөздөмөлөрүнүн көрүнүшү болуп, мыйзамченемдүүлүк деп таанылат. Окуялардын табигый-ресурстук, коомдук-табигый (адилеттүүлүк жана бирдиктүүлүк) маңызы, укуктук ченемдердин юридикалык фактыларынын мазмуну катары каралып, мамлекеттик органдары (табияттын өздүк жөндөө (өздүк өнүгүү) мыйзамы-окуя-юридикалык окуя-укуктук мамилелер-укуктук ченемдер) тарабынан кабыл алынган укуктук ченемдер түрүндөгү укуктук жөнгө салуучу катары экономикалык жана коомдук

байланыштарга таасир этет.

Азыркы учурда Кыргызстанда улуттук аң-сезимдин жана улуттук каада-салттардын кайра жаралуусу байкалууда. Адаттардын өлкөнүн укуктук системасына болгон таасири, мамлекет тарабынан уруксат берилген каада-салттардан кадимки укуктун ченемдеринин системасы түзүлүп келе жатканынан көрүнүүдө. Алар, укуктук ченемдер тарабынан тийилбей калган коомдук мамилелерди жөнгө салуудагы натыйжалуу жана сапаттуу башат болуп калышууда. Укуктук адаттардын коомдук жигердүүлүгүнүн жана талаптуулугунун негизинде, «укуктун рухуна» туруктуу шайкештик, коомдук чектүүлүк жана шайкештик, коомдук-тарыхый баалуулук, коомдук чөйрөнүн динамикалык курамына «оорутпай» ылайыкташуу жөндөмдүүлүгү сыяктуу касиеттери бар.

Кыргыз коомундагы ахлактык жана укуктук ченемдердин ортосундагы өз ара аракеттенүү механизминин жоктугу көйгөйлүү маселе болуп келүүдө.

Жүрүм-турумду жөнгө салуу – бул, керектөөлөр жана кызыкчылыктар аркылуу аныкталуучу - эрктүү жараян. Ахлактын жана укуктун өз ара аракеттенүү механизми, коомдук пикирдин өзгөрүшүнө алып келүүчү, туруктуу багытты пайда кылат. Эгерде бул механизм кыргыз укуктук системасында иштесе, анда ал, адамдардын өз ара мамилелерине тартип киргизүүчү, жалпы жыргалчылык кызыкчылыктарын өзүмчүл жеке умтулууларга каршы коюучу күч болмок.

Адабияттар:

1. Кишлакова Н.М., Махаматов Т.М. Демократический образ жизни в России: специфика и противоречия / Н.М. Кишлакова Т.М. Махаматов // Философия и общество. – 2012. – №1. – С. 119-132.
2. Тургунбаева Дж. М. Проблемы социальной ответственности в кыргызской философии. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №4. 2020. С. 274-278.